

УДК 159.922.761

АГРЕСІЯ ПІДЛІТКІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Савінова Наталія, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри спеціальної освіти, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.

ORCID: 0000-0003-2617-8221

E-mail: vortex3004@rambler.ru

Стельмах Ніна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.

ORCID: 0000-0002-8088-0612

E-mail: stelmah@mksat.net

Берегова Марія, кандидат педагогічних наук, викладач кафедри спеціальної освіти, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.

ORCID: 0000-0003-4784-4465

E-mail: beregova3103@gmail.com

Іванова Тетяна, викладач кафедри спеціальної освіти, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського.

ORCID: 0000-0001-7321-0883

E-mail: tatianna1407@gmail.com

На основі аналізу відповідної психологічної літератури встановлено методологічні засади проблеми агресії. Визначено провокативні фактори та ситуації, що зумовлюють агресивні прояви у дітей. Встановлено причини загострення девіантної поведінки у підлітковому віці. За визначеними нами критеріями та показниками проведено діагностику агресивності дітей підліткового віку у двох загальноосвітніх закладах: районному та міському. Результати порівняльної характеристики отриманих даних дали підстави стверджувати, що у підлітків міської школи наявний більш високий рівень агресивності у порівнянні з їх однолітками районної школи.

***Ключові слова:** підлітки, підлітковий вік, агресія, агресивна поведінка, особистість, спрямованість особистості, мотиви агресії, базові потреби підлітків.*

TEENAGERS' AGGRESSION AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Savinova Nataliya, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, the Head of Special Education Department, Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University.

ORCID: 0000-0003-2617-8221

E-mail: vortex3004@rambler.ru

Stelmah Nina, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of Special Education Department, Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University.

ORCID: 0000-0002-8088-0612

E-mail: stelmah@mksat.net

Berehova Mariya, PhD in Pedagogical Sciences, Lecturer of Special Education Department, Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University.

ORCID: 0000-0003-4784-4465

E-mail: beregova3103@gmail.com

Ivanova Tatiana, University Lecturer of Special Education Department, Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University.

ORCID: 0000-0001-7321-0883

E-mail: tatianna1407@gmail.com

The article analyses a sufficient number of psychological literature on the problem of aggression. We have revealed the state of development of the problem under study in science, its conceptual and theoretical foundations, namely the following provisions: determination of personality behaviour by dialectical unity of external and internal (dependence of behaviour on biological and social factors); abrupt, stage personal development in ontogeny; personality development is caused by a complex influence on her psyche of heredity, environment, upbringing. The driving force behind personality development is contradiction. The development of aggression occurs in the process of socialization of the individual, and its manifestations depend on individual-psychological characteristics, social competence in the conditions of aggression, cognitive and psycho-emotional state, etc.

We have found out that there are different approaches to the study of aggression, the reasons for its occurrence, to determine its nature and structure of aggressive personality behaviour. It has been established that, despite the controversy of this issue, its various interpretations, psychologists are united in the fact that aggression is a form of behaviour aimed at harming another living being. Aggressiveness is a personality trait that expresses readiness for aggression. Aggressive behaviour is a complex and multifaceted process that involves various factors, both social and biological. We have identified the prerequisites and causes of aggression in adolescence. The authors identified criteria and indicators that diagnosed the aggression of adolescents in two secondary schools: district and city. We found the levels of aggression in adolescents from both schools based on the interpretation of the obtained data. As a result of correlation measurements, we found a higher level of aggression in adolescents of urban school.

Keywords: *adolescents, adolescence, aggression, aggressive behaviour, personality, personality orientation, aggression motivation, basic needs of adolescents.*

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується докорінними змінами у всіх суспільно-політичних та економічних структурах. В умовах розбудови національної держави та відродження духовної культури українського народу актуалізувалася потреба у вихованні всебічно та гармонійно розвиненої особистості, стрижневою основою якої мають стати інтегральні характеристики: висока духовність, морально-етична та гуманістична спрямованість. У світлі нових вимог та потреб, зумовлених рівнем розвитку суспільства, науково-технічним прогресом, засвоєння особистістю загальнолюдських цінностей виступає першочерговим та визначальним фактором гуманізації її проявів, ставлення до себе, людей, батьківщини, діяльності тощо.

Натомість, у реаліях сьогодення у значної частини нашого суспільства знижується моральна культура, спостерігається зростання негативних тенденцій серед молоді, все частіше молоді люди проявляють агресію, скоюють злочини, нехтують загальнолюдськими цінностями. Результати психологічних та соціолого-педагогічних досліджень свідчать про те, що у більшій частини школярів ціннісні орієнтації суперечать вимогам суспільства, тому діти змалку аморальні та антигуманні прояви можуть засвоїти як допустиму і єдино правильну норму поведінки.

Протягом тривалого часу увага багатьох науковців прикута до динаміки

розвитку, вікових та індивідуальних особливостей підлітків. Особлива увага приділяється кризі підліткового віку та змінам у всіх сферах особистості підлітка, породженим віковою кризою та новою соціальною ситуацією розвитку. Свідченням цього є чисельність наукових праць, змістом яких є характеристика психологічних новоутворень, соціальної ситуації розвитку, актуальних та типових вікових потреб, дослідження проблем девіантної поведінки дітей підліткового віку. Зокрема, за останні роки психологами і педагогами було проведено ряд досліджень з вивчення, діагностики та попередження агресії, педагогічної занедбаності та правопорушень підлітків.

Учені наголошують на тому, що виховання гуманної високоморальної особистості, яка стане повноцінним членом суспільства, вимагає відстеження розвитку негативних проявів у поведінці дитини, вчасного їх попередження та нівелювання. Цій проблемі присвячені роботи Г. Абрамової, Ю. Антонян, В. Бехтерева, А. Глоточкина, І. Дубровіної, В. Знакова, К. Ігошева, Д. Ісаєва, А. Ковальова, В. Кондрашенко Г. Міньковського, В. Пірожкова, К. Платонова та ін. Науковці стверджують, що в сучасних умовах виховний процес необхідно спрямовувати на формування етико-моральних, гуманних відносин між людьми, вчасно попереджувати та нівелювати у дітей прояви агресії, які призводять до деструктивних наслідків.

Сутність агресії, її характер, структура та спрямованість розкриваються у наукових доробках таких учених, як: А. Адлер, А. Басс, Л. Берковіц, О. Дроздов, О. Змановська, С. Кравчук, М. Левітов, У. Мак-Дауголл, Н. Міллер, С. Соловійова, А. Реан, Д. Річардсон, З. Фрейд, Х. Хекхаузен та ін.

Фактори зумовленості агресії вивчали А. Арменті, А. Бандура, Р. Берон, Р. Боятжиз, Д. Зілманн, К. Лоренц, Д. Річардсон, З. Фрейд, Дж. Фрідмен, Х. Холдін, С. Тейлор, Т. Яценко та ін.

Предметом наукових досліджень та пошуків А. Басса, Л. Балабанової, С. Головіна, Д. Долларда, А. Дмитрієвої, А. Єремєєва, Е. Фромма та ін. стали види, форми та функції агресії.

У працях Т. Васильєвої, Н. Дубінко, О. Жиліної, Н. Самсонової, Л. Семенюк, О. Смірної, Н. Уварової, Д. Фельдштейна, І. Фурманова, В. Шарікова та ін. значна увага приділяється визначенню особливостей агресивної поведінки.

Останнім часом у центрі наукових пошуків стали проблеми, які загострилися в нинішніх умовах: агресивність у студентському середовищі (О. Холіна, 2015); агресія як проблема інклюзивної освіти (В. Азаєв, 2015); агресивна та аутоагресивна поведінка підлітків з девіантною поведінкою (Л. Богинська, 2016); деструктивне спілкування як фактор агресії (Я. Волкова, 2012); гендерний фактор агресивної поведінки (Л. Міщенко, О. Сивкова, 2013; Ю. Стрюкова, А. Деркач, 2019); проблема утисків у вітчизняній та зарубіжній науці (Н. Сошина, 2017); форми мовленнєвої агресії та особливості їх реалізації у процесі реконструкції інвективної моделі в англomовному політичному дискурсі ЗМІ (О. Кузик, 2011) та ін.

Спираючись на філософські, соціологічні та психологічні дослідження, сучасна наука все активніше шукає шляхи виховання моральної особистості. Одним із них, як свідчать результати досліджень, є попередження та подолання агресії у підростаючого покоління як фактору руйнації стрижневих морально-етичних норм та закріплення деструктивних змін у структурі особистості.

Мета статті: діагностувати наявність видів агресії у підлітків та визначити її рівні.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: вивчення та аналіз психологічної літератури з метою виявлення стану проблеми в науці і визначення концептуальної основи дослідження;
- *емпіричні*: анкетування, діагностичні методики (опитувальники) А. Баса – А. Дарки, В. Смекала – М. Кучера, вивчення результатів діяльності школярів, спостереження, педагогічний експеримент;
- *статистичні*: методи математичної обробки експериментальних даних.

Єдиного визначення поняття «агресія» не існує. У II половині ХХ ст. вчений Л. Берковіц звертав увагу на те, що одна з основних проблем тлумачення терміну полягає у тому, що в англійській мові це поняття позначає чималу кількість різноманітних дій деструктивного характеру [3].

У залежності від того, які дії можна вважати агресивними, вчені дають пояснення терміну «агресія». Так, американський психолог А. Басс стверджує, що агресія – це будь-яка поведінка, яка містить загрозу для інших або ж наносить їм шкоду [2].

Л. Берковіц наголошує на тому, що дії людини можуть бути кваліфіковані як агресія в тому випадку, якщо вони містять у собі намір образи, а не тільки приводять до такого наслідку [3].

Третя точка зору, висловлена Д. Зільманом, обмежує використання терміну агресія спробою нанести іншим тілесних ушкоджень [9].

Незважаючи на значні суперечки щодо визначення агресії, багато спеціалістів у галузі соціальних та психологічних наук схиляються до прийняття визначення, близького до тлумачення Л. Берковіца, до змісту якого входить як категорія наміру, так і актуальне заподіяння шкоди іншим. На сьогодні більшість вчених визнають такий зміст терміну *агресія*: форма поведінки, в основі якої наміри образи та реальні дії, які ображають живу істоту, принижують її та шкодять їй. Таке визначення передбачає, що агресія не емоція, не збудник і не установка до певних дій, вона виступає моделлю негативної поведінки.

У зв'язку з тим, що прояви агресії у людей різноманітні, бажано обмежити вивчення відповідної поведінки концептуальними рамками, запропонованими А. Бассом. На думку багатьох учених, концепція А. Басса є найдоцільнішою для класифікації різновидів агресивної поведінки. За його концепцією агресивність можна вимірювати за наступними шкалами: фізична – вербальна, активна – пасивна і пряма – непряма. Їх поєднання визначає відповідні категорії, до яких потрапляють різні агресивні прояви [2].

Отже, агресія – форма поведінки, яка завдає шкоди іншій живій істоті та суперечить загальнолюдським нормам моральної поведінки. Агресивність – особистісна риса, яка акумулює в собі готовність до прояву агресії.

Неадекватність поведінки, відхилення її від норми, прояви агресивності частіше всього проявляються в підлітковому віці, що зумовлено й віковими психологічними особливостями [1; 4; 5; 7].

З метою діагностики підліткової агресії ми розробили три основні критерії з відповідними показниками, що розкривають її сутність: *когнітивний* – розуміння сутності агресії, її видів, сутності агресивності та характеру їх впливу на оточуючих; *мотиваційний* – спрямованість особистості; *конотативний* – ставлення до людей.

Для виявлення та порівняння стану агресивності у підлітків ми обрали 7-мі

класи двох віддалених одна від одної ЗОШ (районної, наближеної до сільських умов та міської). Кількість учнів у 7-А класі районної школи – 20; у 7-А класі міської ЗОШ – 30.

У процесі дослідження ми, перш за все, з'ясували, який зміст вкладають сучасні підлітки у поняття «агресія» та «агресивність». З цією метою їм пропонувалось відповісти на питання анкети:

1. Що таке агресія та агресивність?
2. Чи є між ними відмінності?
3. Як агресивність впливає на оточуючих?

Повне і глибоке розуміння сутності агресії та агресивності не виявив ніхто. Більша частина учнів (95 % районної школи і 90 % міської школи) сутність зазначених понять розуміють вузько, обмежено: «Агресія – це зло», «Агресія – це погано», «Агресивність – це побиття інших», «Агресивність – це кидання на інших всього, що попадається під руку» тощо.

Незначна кількість учнів (5 % районної ЗОШ і 10 % міської ЗОШ) взагалі не дали відповідей або відповідали таким чином: «...це байдужість, коли інших б'ють», «...це ненависть до інших», «...це коли кричать і лаються», «...це коли б'ють посуд» тощо.

Відмінностей між поняттями агресія та агресивність підлітки не вбачають: «...це одне й теж», «...гра тих самих слів» тощо. Хіба що деякі хибно зазначають, що «агресія дещо більша і вразливіше діє на інших».

Розуміючи таким чином сутність запропонованих понять, підлітки пояснюють і характер їх впливу на інших: «Дістають», «Задівають», «Хочеться відповісти тим же», «Обурюють», «Налаштовують на войовничий лад», «Шукаю сокиру війни», «Катюзі – по заслугі» тощо (80 % районної ЗОШ і 90 % міської ЗОШ).

Відчувається, що у відповідях вони орієнтувалися на власний досвід. По-перше, деякі учні виправдовували прояви агресивності: «...по заслугі», «...треба було провчити»; по-друге, близько половини опитаних і в міській, і в районній школах зазначають, що агресивність щодо них викликає наміри «помститися», «гідно відповісти», «око за око» тощо.

Отримані дані дають підстави стверджувати, що сутність понять агресія та агресивність більшість підлітків в обох школах пояснюють однобоко, однотипно, обираючи при цьому лише одну ознаку. Результати порівняльного аналізу розуміння сутності обох термінів свідчать про нездатність підлітків знаходити спільні та відмінні характеристики понять, що пояснюється браком знань з цієї проблеми. Насторожують відповіді учнів про характер впливу агресивності на інших: агресивність, за їх розумінням і відчуттями, сприяє її культивуванню та новим проявам (як засіб помсти), що веде до деструктивних форм поведінки і привнесення напруження у відносини між людьми.

Для виявлення домінуючих форм агресії, характерних для підлітків, ми запропонували їм методику (опитувальник) А. Басса і А. Дарки. У ній виокремлено наступні її форми: фізична агресія (Фа); побічна агресія (Па); дратівливість (Д); негативізм (Н); образа (О); підозрілість (П); вербальна агресія (Ва); відчуття провини (Вп). Отримані дані підраховували в балах (окремо з кожного питання). Результати подано у таблиці (Таблиця 1).

Таблиця 1

Домінуючі форми агресивної поведінки підлітків

Види агресії у %															
7-А клас районної ЗОШ								7-А клас Миколаївської ЗОШ							
Фа	Па	Д	Н	О	П	Ва	Вп	Фа	Па	Д	Н	О	П	Ва	Вп
5	30	10	5	10	10	15	15	20	10	20	10	10	10	10	10

Таким чином, можна стверджувати, що отримані результати в обох школах різняться і свідчать, що у підлітків 7-А класу районної ЗОШ домінує побічна агресія, схильність до вербальної агресії та відчуття провини. Натомість, в учнів 7-А класу Миколаївської ЗОШ домінують фізична агресія та дратівливість. У підлітків міської школи дещо вищий відсоток дітей, схильних до негативізму.

У процесі дослідження особлива увага приділялася виявленню частоти прояву агресії підлітками, її спрямованість та мотивація. Тому, після відповідної просвіти учнів, їм було запропоновано дати відповіді на питання:

1. Як часто ти проявляєш агресію?
2. По відношенню до кого (до себе, рідних, друзів, до того, хто образив)?
3. З яких причин стаєш агресивним?

Результати опитування відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Частота, мотиви та спрямованість агресії підлітків

Мотиви агресії	7-А клас районної ЗОШ			7-А клас Миколаївської ЗОШ		
	інколи	рідко	часто	інколи	рідко	часто
	низький рівень	середній рівень	високий рівень	низький рівень	середній рівень	високий рівень
у відповідь на образу, агресію по відношенню до себе (на суб'єкта образи, агресії)	7–35 %	–	–	9–30 %	–	–
у відповідь на агресію по відношенню до себе, рідних, друзів (на суб'єкта агресії)	–	9–45 %	–	–	12–40 %	–
з метою образи, помсти, приниження інших (об'єктом агресії може стати будь-хто)	–	–	2–10 %	–	–	8–2,7 %

Інтерпретація результатів виявила більший ступінь агресивності підлітків міської школи в порівнянні з її станом в районній ЗОШ.

Як зазначалось раніше, основним показником мотиваційного критерію ми визначили спрямованість особистості як систему потреб, бажань, інтересів, цінностей, мотивів. Спрямованість виступає спонукальною силою до відповідних дій, вчинків, поведінки, ставлень. Залежно від домінуючих мотивів, спрямованість особистості поділяється на гуманістичну та егоїстично-прагматичну. Вчені виокремлюють її напрямки: спрямованість на себе, на інших людей, на діяльність [7; 9].

Діагностику спрямованості було проведено за опитувальником В. Смекала – М. Кучера (Таблиця 3).

Таблиця 3

Спрямованість особистості

Види спрямованості	Клас	
	7-А клас районної ЗОШ	7-А клас Миколаївської ЗОШ
Особистісна спрямованість	10–50 %	20–66,7 %
Колективістська спрямованість	5–25 %	5–16,7 %
Ділова спрямованість	5–25 %	5–16,7 %

Отримані результати свідчать про те, що у більшості підлітків обох класів переважає особистісна спрямованість, оскільки домінують мотиви власного благополуччя, прагнення до особистої першості, престижу, самореалізації та самоствердження; їх більше турбують свої почуття, переживання, вони мало переймаються потребами та проблемами інших людей.

Незначна кількість підлітків обох класів виявили колективістську спрямованість (по 5 учнів). Для них характерна потреба у спілкуванні з людьми, у визнанні, взаємопідтримці, взаємодопомозі, прагнення установлювати гарні відносини, спрямованість на взаємні дії.

Ділова спрямованість свідчить про перевагу мотивів, що породжуються самою діяльністю: захоплення процесом діяльності, прагнення до пізнання, оволодіння новими вміннями й навичками. Вона переважає у 25 % учнів 7-А класу районної школи та в 16,7 % опитаних міської школи.

Аналіз психологічної літератури дає підстави констатувати, що в основних видах спрямованості містяться й базові потреби підлітків: у позитивному оцінюванні їх дорослими; у самоповазі; у спілкуванні з ровесниками та потреби набути сприятливого статусу в системі міжособистісних стосунків у колективі класу.

Міру задоволення базових потреб ми визначали за допомогою опитувальника:

1. Як часто твої справи, поведінку позитивно оцінюють дорослі?
2. Чи поважаєш ти себе?
3. Чи приносить тобі радість спілкування з ровесниками?
4. Чи поважають тебе в колективі?

Отримані відповіді систематизовані в таблиці (Таблиця 4).

Таблиця 4

Задоволення базових потреб підлітків

Базові потреби	7-А клас районної ЗОШ			7-А клас Миколаївської ЗОШ		
	міра задоволення потреб					
	ніколи низький рівень	рідко середній рівень	завжди високий рівень	ніколи низький рівень	рідко середній рівень	завжди високий рівень
у визнанні з боку дорослих	–	16–80 %	4–20 %	–	20–66,7 %	10–33,3 %
у самоповазі	–	10–50 %	10–50 %	–	10–33,3 %	20–66,7 %
у спілкуванні з ровесниками	–	12–60 %	8–40 %	–	24–80 %	6–20 %
у набутті сприятливого статусу в колективі	4–20 %	11–55 %	5–25 %	5–16,7 %	20–66,7 %	5–16,7 %

Більшість підлітків в обох класах виявили середній рівень задоволення базових вікових потреб. Незадоволення або задоволення потреб не в повній мірі призводить до порушення психоемоційних станів учнів, що може сприяти появі фрустрації, тривожності, ригідності і часто – різних форм агресії.

У відповідності з інтерпретацією результатів проведених методик та проективних методик С. Розенцвейга, ми виокремили три рівні агресії:

1 – низький – 9 (45 %) учнів 7-А класу районної ЗОШ та 9 учнів (30 %) 7-А класу Миколаївської ЗОШ. Агресивна поведінка проявляється рідко і тільки у відповідь на вагомий подразник стосовно себе. Діти не схильні брати участь у конфліктних ситуаціях.

2 – середній – 7 учнів (35 %) 7-А класу районної ЗОШ і 12 (40 %) учнів 7-А класу Миколаївської ЗОШ. Агресивна поведінка проявляється рідко у відповідь на агресію стосовно себе, рідних, друзів, проте існує схильність до роздратування, образ, подекуди підлітки беруть участь у конфліктних ситуаціях.

3 – високий – 4 учні (20 %) 7-А класу районної ЗОШ і 9 (30 %) учнів 7-А класу Миколаївської ЗОШ. Агресія (здебільшого фізична) проявляється часто з метою образи, приниження особистості, помсти; з метою нормалізації свого психоемоційного стану. Підлітки схильні до створення конфліктних ситуацій. Спостерігається підвищена збудливість та негативізм стосовно оточуючих.

Шкала оцінювання:

1 бал – прояви характеристик низького рівня агресивності;

2 бали – прояви характеристик середнього рівня;

3 бали – прояви характеристик високого рівня агресивності.

Таблиця 5

Рівні агресії у підлітків

Рівні	7-А клас районної ЗОШ		7-А клас Миколаївської ЗОШ	
	кількість підлітків	у %	кількість підлітків	у %
Низький	9	45	9	30
Середній	7	35	12	40
Високий	4	20	9	30

Отже, більшість учнів 7-х класів обох шкіл, територіально віддалених одна від одної, мають низький та середній рівні агресії, проте досить значні показники має високий рівень агресивної поведінки у школярів міської школи. Це свідчить про те, що діти схильні часто виявляти агресію, нівелюючи таким чином дотримання морально-етичних норм у ставленні до інших.

У процесі моніторингу агресивності підлітків у двох школах, ми значну увагу приділили визначенню причин більш низької агресивності у підлітків районної школи. Виявилось, що школярі районної школи (умови близькі до сільської місцевості) переважно мешкають у приватних будинках, де менше негативних подразників нервової системи (музика, шуми різних походжень, лайки тощо), що характерно для багатопверхових будинків у місті. Спостерігаються більш гуманні взаємовідносини між мешканцями, де багато із них знайомі, привітні (взаємодопомога, підтримка, виручка тощо), що слугує прикладом для дітей. Вони більш здорові фізично, бо більше перебувають на природі, дихають свіжим повітрям, харчуються здоровими продуктами, які виростили на власних городах. До того ж, всі діти залучаються до фізичної праці

(допомога дорослим по господарству: копають, саджають, сапають, доглядають за домашніми тваринами тощо). Відбувається відповідна сублімація: негативна енергія виходить у процесі фізичної праці, яка спрямована на добробут. Але ті чи інші прояви агресивності все ж таки характерні і для підлітків районного центру.

У статті ми з'ясували сутність агресії як мотивованої деструктивної поведінки, що суперечить моральним нормам та правилам життєдіяльності людей та наносить шкоду об'єктам агресії фізичного та психологічного характеру. Агресивність – це властивість особистості, особистісна якість, для якої характерні деструктивні тенденції у сфері міжособистісних відносин. Агресивна поведінка виступає однією з форм реагування на несприятливі для особистості у фізичному та психічному плані життєві ситуації.

Діагностика агресивності підлітків районної та міської ЗОШ виявила в обох класах домінування низького та середнього рівнів, хоча за іншими показниками більшу схильність до агресії показали міські підлітки.

Щоб попереджувати та нейтралізувати агресію, коли вона уже з'явилася, необхідно глибоко вивчати вікові та індивідуальні особливості дітей, соціальне оточення та домашнє, природне середовище (соціальну ситуацію розвитку), взаємовідносини з батьками, педагогами, друзями, однокласниками, іншими людьми. Важливу роль при цьому відіграє з'ясування потребнісно-мотиваційної сфери школярів. Знання базових та домінуючи потреб та міри їх задоволення дасть змогу прогнозувати поведінку дітей, розуміти її, ефективно впливати на неї та коригувати її.

Отримані результати актуалізують завдання пошуку та впровадження ефективних шляхів та умов попередження та корекції поведінки підлітків взагалі та агресивної поведінки зокрема уже на рівні формуального експерименту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М.: Эксмо-Пресс, 2000. 508 с.
2. Басс А. Г. Психология агрессии. *Вопросы психологии*. 1967. № 3. С. 60–67.
3. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2009. 512 с.
4. Маценко В. Ф. Індивідуальний розвиток дитини. К.: Главник, 2007. 128 с.
5. Подоляк Л. Г. Основи вікової психології. К.: Главник, 2006. 112 с.
6. Рубинштейн С. Л. Основи общей психологии: в 2-х томах. М.: Педагогика, 1989. Т. 1. 486 с.
7. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М.: Педагогика, 1996. 86 с.
8. Узнадзе Д. Н. Общая психология. СПб.: Питер, 2004. 413 с.
9. Zillmann D. Hostility and Aggression. Taylor & Francis Group, 1979. 272 s.

REFERENCES

1. Bandura A., Uolters R. (2000). Podrostkovaya agressiya: Izucheniye vliyaniya vospitaniya i semeynykh otnosheniy. M.: Eksmo-Press [in Russian].
2. Bass A. G. (1967). Psikhologiya agressii. *Voprosy psikhologii*, 3, 60–67 [in Russian].
3. Berkovits L. (2009). Agressiya: prichiny, posledstviya i kontrol'. SPb.: Praym – YEVIROZNAK [in Russian].
4. Matsenko V. F. (2007). Individual'niy rozvitok ditini. K.: Glavnik [in Ukrainian].
5. Podolyak L. G. (2006). Osnovi vikovoї psikhologii. K.: Glavnik [in Ukrainian].
6. Rubinshteyn S. L. (1989). Osnovy obshchey psikhologii (Vol. 1–2); Vol. 1. M.: Pedagogika [in Russian].
7. Semenyuk L. M. (1996). Psikhologicheskiye osobennosti agresivnogo povedeniya podrostkov i usloviya yego korrektsii. M.: Pedagogika [in Russian].
8. Uzmadze D. N. (2004). Obshchaya psikhologiya. SPb.: Piter [in Russian].
9. Zillmann D. (1979). Hostility and Aggression. Taylor & Francis Group.